

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА

О. В. Завальний, А. М. Панкєєва

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни

«ГЕОУРБАНІСТИКА»

(для студентів 5 курсу денної та 6 курсу заочної форм навчання за спеціальністю 192 – Будівництво та цивільна інженерія)

Харків – ХНУМГ ім. О. М. Бекєтова – 2017

Завальний О. В. Конспект лекцій з дисципліни «Геоурбаністика» (для студентів 5 курсу денної та 6 курсу заочної форм навчання за спеціальністю 192 – Будівництво та цивільна інженерія) / О. В. Завальний, А. М. Панкєєва ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекєтова. — Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекєтова, 2017. – 28 с.

Автори: канд. техн. наук, доц. О. В. Завальний,
асист. А. М. Панкєєва

Рецензент канд. техн. наук, доц. О. С. Безлюбченко

*Рекомендовано кафедрою міського будівництва, протокол № 1
від 31.08.2016р.*

© О. В. Завальний, А. М. Панкєєва, 2017
© ХНУМГ ім. О. М. Бекєтова, 2017

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Змістовий модуль 1 Теоретичні питання розвитку міст і процесів урбанізації.....	5
Тема 1 Введення. Предмет, цілі і завдання курсу.....	5
Тема 2 Основні історичні етапи розвитку міст. Генезис розвитку міст та міських агломерацій.....	6
Тема 3 Особливості та перспективи сучасної урбанізації.....	10
Тема 4 Міські системи. Моделі урбанізованих систем.....	12
Змістовий модуль 2 Світова урбанізації і функціональні і територіальні зрушення розвитку.....	15
Тема 5 Міські агломерації. Урбанізований район і зона. Мегалополіси.....	15
Тема 6 Світові (глобальні) міста.....	21
Тема 7 Економічні, демографічні та екологічні проблеми міст.....	23
Тема 8 Сталий розвиток сучасних міст.....	25
Список рекомендованих джерел.....	27

ВСТУП

Місто – одне з найбільших і найскладніших творінь людини, це головна арена політичних, економічних, соціальних процесів, що відбуваються в сучасному світі, місце зосередження найбільших цінностей, створене людиною.

Одним із феноменів сучасної цивілізації є активізація процесів урбанізації, які характеризуються прискореним ростом міського населення, великих міст і міських агломерацій, перенесенням міських і суспільних відносин на сільську місцевість.

У конспекті лекцій розглянуті поняття міст і міських поселень, їх основні характеристики, критерії і стандарти, а також взаємопов'язані процеси (урбанізація, рурбанізація, субурбанізація). Викладено сутність і основи розвитку нових просторових форм розселення; основні моделі урбанізованих систем, основні закономірності розміщення, територіальні та структурні зрушення в розвитку процесів урбанізації в регіонах світу.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ МІСТ І ПРОЦЕСІВ УРБАНІЗАЦІЇ

ТЕМА 1 Предмет, цілі і завдання курсу

Геоурбаністика – наука, що вивчає просторову організацію (планування), еволюцію і функціонування міських систем різного рівня на базі поглиблення процесу урбанізації з характерним для нього зростанням різноманітності потреб населення.

Історія зародження геоурбаністики:

- дореволюційний період (К. І. Арсеньєв, І. Г. Коль, А. І. Воєйков, В. П. Семенов-Тян-Шанський);
- радянський період до 70-х років ХХ століття (Н. П. Анциферов, Г. В. Шелейховській, О. А. Константинов, М. М. Баранський);
- період з 70-х років – початок 90-х років ХХ століття (Ю. Г. Саушкин, Г. М. Лаппо, О. Є. Перцік);
- пострадянський період з початку 90-х років до теперішнього часу (Г. А. Гольц, А. С. Ахієзер, Ю. Л. Півоваров).

Мета і завдання дисципліни

Метою є підготовка фахівців зі знанням особливостей структури урбанізованих територій світу і України.

Завдання:

- охарактеризувати історико-географічні, соціальні, економіко-географічні та інші аспекти розвитку міст і їх систем;
- розкрити особливості сучасної урбанізації;
- розглянути просторові закономірності урбанізації через основні етапи еволюції міських систем (місто – агломерація – урбанізований район – урбанізована зона – мегалополіс);
- охарактеризувати екологічні проблеми урбанізованих територій та шляхи вирішення цих проблем;
- розглянути регіональні особливості формування міст.

ТЕМА 2 Основні історичні етапи розвитку міст.

Генеza теорій розвитку міст та міських агломерацій

Історичні етапи розвитку міст.

Історичний аналіз необхідний для розуміння сучасних урбаністичних процесів і передбачення тенденцій їх розвитку.

Для аналітичних і перспективних розробок важливо знати як створювалися міста, як змінювалися і т.п., тобто минуле дозволяє бачити тенденції, структуру і параметри майбутнього. Історія міст і суспільства нероздільні.

Міста стародавнього світу (до IV ст. Н. Е.).

Основа розвитку міст – рабовласницький лад. Варіацій багато, але істотно розрізняються два підтипу древніх міст: давньосхідний; античний.

Вже в стародавньому світі відбувається відділення хліборобської праці від ремесла і будівництво міст. Поділ праці ще вкрай слабкий через переважання натурального господарства. Там, де до економічних функцій додається адміністративна, місто виявляється осередком могутньої державної влади, який стягує навколо себе ремесла і торгівлю, що створює передумови для виникнення найбільших міст. Населення світу на рубежі нової ери – близько 230 млн. осіб. У країнах Стародавнього Сходу частка міського населення незначна, але окремі міста досягають величезних розмірів (Вавилон, Олександрія – до 500 тис. осіб, Мемфіс, Ніневія – 100–250 тис. осіб). У грецьких містах – «полісах» зосереджується переважна частина населення, але самі вони невеликі і стабільність забезпечення їх продовольством підтримується відтоком надлишкового населення в міста-колонії. Міста-центри античних держав – дуже великі (Рим – 1 млн. осіб, Афіни і Карфаген – по 150–200 тис. осіб).

Середньовічне місто (V–VII ст.).

Місто феодального суспільства. Крах рабовласницького ладу і падіння Римської імперії, призводить міста до занепаду. Вони знову оживають лише в X — XI столітті. Посилюється поділ суспільної праці. Населення світу в умовах повільного розвитку продуктивних сил, воїн і епідемій зростає низькими

темпами. Зростання міст, в цілому обмежено. У містах проживає не більше 3–5% населення. Навіть великі на той час міста налічують 5–10–20 тис. осіб. Лише деякі столичні і найбільші торговельні міста досягають великих розмірів (в Європі – Париж, Москва, Венеція та інші до 200–500 тис. осіб, в Азії – Делі від 500 тис. до 2 млн. осіб).

Міста нового і новітнього часу.

Місто нового і новітнього часу. З середини XVII ст. у міру розвитку капіталізму починається стрімке, все прискорене зростання міст, урбанізація світу в повному розумінні цього слова. Зростає демографічний потенціал людства: населення світу збільшується до 952 млн. осіб. Машинна індустрія, на відміну від ремісничого виробництва і мануфактури, створює потужну містоутворюючу базу. Поглиблюється суспільний розподіл праці. Капіталізм у величезних масштабах концентрує продуктивні сили, домагаючись збільшення швидкості обороту капіталу. Частка міського населення зростає, але на початку XX ст., в більшості країн ще не перевищує 10–20%, лише в небагатьох найбільш урбанізованих країнах становить близько 40–70% (Англія – 70%, США, Франція, Німеччина – 40%). З'являються, але на принципово новій, ніж в Стародавньому світі і в середньовіччі, основі, мільйонні міста: Лондон, Париж, Нью-Йорк, Петербург, Москва, Відень, Чикаго. Швидко розширюються міста обростають поясом промислових передмість; виникають багаті і бідні квартали в різних частинах і поясах міста; посилюється забруднення середовища; у міру зростання міст і автомобілізації виникає транспортний параліч міста, зростають безробіття, злочинність, наркоманія, інші супутники урбанізації. Проблеми і протиріччя міст вже до середини XX в. досягають великої гостроти, хоча це лише пролог до кризи міст у другій половині XX ст., шляхи виходу з якого людство досі намагається знайти. До теперішнього часу кожна друга людина планети – городянин (міське населення в найбільш розвинених промислових країнах – Англії, ФРН, Нідерландах, США, Росії становить 75–80%), у великих містах зосереджена чверть міських жителів, а число міст-мільйонерів зростає

до 200. Міське населення останнім часом зростає вдвічі вищими темпами, ніж населення Землі в цілому.

Містобудівні ідеї розвитку міст.

Теоретичні містобудівні ідеї, що характеризують динамічний характер розвитку міст представлені у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1 – Генеза містобудівних ідей розвитку міст

№ п/п	Теорії	Автори	Основні положення
1	2	3	4
1	Ідеальне місто Платона (360 до н.е.)	Давньогрецький філософ Платон (лат. Platon, 428/7 – 347 до н.е.)	Дана концепція передбачає досягнення гармонії з природою. Відповідно до даної теорії, структура міста радіальна з центрально-симетричним плануванням
2	Ідеальне місто Аристотеля (335–322 до н.е.)	Давньогрецький філософ Аристотель (лат. Aristoteles, 384 – 322 до н.е.)	Дана концепція передбачає виділення трьох частин в рамках прямокутної форми організації міста: священної, громадської та приватної
3	Ідеальне місто Гіппократа (V век до н.е.)	Давньогрецький філософ і лікар Гіппократ (лат. Hippocrates, близько 460 – між 377 і 356 до н.е.)	Теорія передбачає врахування в плануванні міста особливостей рельєфу і ландшафту території
4	Ідеальне місто Антоніо ді Піетро Аверліно (Філарета)	Італійський архітектор доби Відродження Антоніо ді Піетро Аверліно (Філарета) (Antonio di Pietro Averlino) (Filarete) (близько 1400 – 1469)	З точки зору даної теорії просторова форма міста представлялася у вигляді зірки або кола, внаслідок чого вона носила переважно міфологічний характер
5	Ідеальне місто Томаса Мора, (1512, видано у 1516)	Англійський письменник Томас Мор (англ. Sir Thomas More, 1478 – 1535)	Дана концепція передбачає мережу рівномірно розподілених міст, оточених сільськогосподарської зоною і обмежених в чисельності населення
6	Лінійне місто, (1882)	Іспанський інженер Артуро Сорія-і-Мата (ісп. Arturo Soria y Mata, 1844 - 1920)	Основною ідеєю даної теорії є функціональна розвантаження швидко розвиваються міст

Продовження таблиці 2.1

1	2	3	4
7	«Місто-сад», (1898)	Англійський теоретик містобудування Ебенізер Говард (англ. Ebenezer Howard, 1850-1928)	Теорія передбачає розвантаження міст. «Третій магніт» - економічно автономні міста-супутники. Місто розраховано і на промислове, і на сільськогосподарське виробництво
8	Теорія центральних міст	Німецький географ Вальтер Кристаллер (нім. Walter Christaller 1893-1969 pp.)	Відповідно до даної концепції, просторова організація міської агломерації передбачає складну багаторівневу ієрархію населених пунктів від малого аграрного поселення до великого міста
9	«Екуменополіс» (Ойкуменаполіс), (1968)	Грецький архітектор Констандінос Апостолос Доксіадіс (англ. Constantinos Apostolos Doxiadis, 1914-1975)	Концепція передбачає формування сверхагломерації або глобальної агломерації, що утворює суцільну мережу розселення на поверхні Землі
10	Концепція Нового Елементу Розселення (НЕР), (з 1960pp.)	Авторський колектив: О. Е. Гутнова, І. Г. Лежава та ін.	Дана концепція обґрунтовувала формування НЕРів як самовідокремлюючих цілісних одиниць, автономних утворень
11	«Екополіс», 2008	Французький архітектор Вінсент Каллебот (Vincent Callebaut)	Створення цього проекту обґрунтовано ідеєю зміни клімату та рівня води Світового океану. Плаваючі острови-міста, схожі на гігантські лілії, - спосіб адаптації форми розселення до мінливих природних умов
12	Концепція міського метаболізму, (60-ті року XX ст.)	Японський архітектор Кендзо Танге (яп. 丹下 健三 Тангэ Кэндзо, 04.09.1913 – 22.03.2005)	Концепція передбачає відмову від радіально-кільцевої структури міста і формування високорозвинених міст, що створюють середовище для активного метаболістичного розвитку суспільства
13	«Міста-хартії» (Charter Cities), (2009)	Американський економіст Пол Майкл Ромер (англ. Paul Michael Romer, 1955 – по н.ч.)	Ідея концепції полягає в штучному створенні незалежних міст і агломерацій на основі укладання хартії між країнами

Генезис містобудівних ідей можливе розглядати з урахуванням розвитку ідей просторового планування міста, структури розміщення місць прикладання праці, розселення населення та ресурсного потенціалу території.

ТЕМА 3 Особливості та перспективи сучасної урбанізації

Місто – тип поселення, зазвичай значного за чисельністю й густотою населення, жителі якого зайняті, як правило, поза сільським господарством. У багатьох країнах статус міставизначається і закріплюється законодавчо, при цьому може висуватися критерій чисельності населення.

Віднесення населеного пункту до категорії міст оформляється в законодавчому порядку.

У світі найбільш поширеним мінімальним критерієм людності міста є чисельність населення понад 1–2,5 тис. осіб.

Урбанізація – це історичний процес підвищення ролі міста в розвитку суспільства, який охоплює зміни в розміщенні виробництва і, перш за все, в розселенні населення, його соціально-професійної, демографічної структури, способу життя, культури і т.д.

Для просторової еволюції сучасної урбанізації характерні наступні суттєві особливості:

1. Концентрація, інтенсифікація, диференціація і різноманітність міських видів діяльності (функцій), а останнім часом все частіше і сільського господарства в приміських зонах великих центрів ряду країн;

2. Поширення поза центрами урбанізованих ареалів міського способу життя з особливою структурою спілкування, культурою, системою ціннісних орієнтацій;

3. Розвиток великих міських агломерацій, урбанізованих районів, урбанізованих зон в результаті посилення взаємозв'язків у системах розселення;

4. Ускладнення форм і систем урбанізованого розселення: перехід від точкових і лінійних – до вузлових, смугових і т. п.;

5. Збільшення радіусів розселення в межах агломерацій і урбанізованих районів, які пов'язані з місцями прикладання праці зонами відпочинку та ін. А також, що викликає територіальне зростання міських систем. В результаті

відбувається збільшення площ високоурбанізованих територій за рахунок розширення старих і появи нових вогнищ урбанізації.

При визначенні характеру урбанізації країни або району використовуються поняття урбаністична структура і територіально-урбаністична структура.

Урбаністична структура – це співвідношення міських поселень різної величини (людності) в загальному їх числі, сумарною чисельності населення.

Під територіально-урбаністичною структурою розуміється співвідношення і взаємне розташування територій, яким властиво:

- розвиток урбанізації вшир (розвиток нових осередків) або вглиб (ускладнення форм і систем розселення);
- вираженість і малюнок мережі опорних міських центрів;
- ступінь зрілості міських агломерацій;
- просторова диференціація регіональних міських систем.

Урбанізація – всеосяжний процес, він охоплює в територіальному плані не тільки міську, а й сільську місцевість, багато в чому визначаючи її трансформацію – демографічну, соціальну, економічну, просторову та інші. Тому багато сільських проблеми (рухливість, зміна структури сільського населення, депопуляція) дуже тісно нині пов'язані з урбанізацією. Міста і агломерації надають різнобічний вплив на навколишню сільську територію, поступово, як би «переробляючи» її, скорочуючи розміри сільської місцевості. В результаті відбувається стрімкий розвиток передмість великих міст – субурбанізація. Одночасно спостерігається впровадження деяких міських умов і норм життя в сільські поселення, тобто рурбанізація. Урбанізація сільській місцевості веде і до якісних її змін: ростуть несільськогосподарські заняття сільського населення, збільшується його маятникова міграція, особливо в міста і приміську зону великих центрів, змінюється соціально-професійна і демографічна структура сільських жителів, їх спосіб життя, рівень благоустрою сільських поселень і т.п.. Формуються обширні зони тяжіння великих центрів, в яких складаються тісні прямі та зворотні зв'язки між містом і сільською місцевістю.

Міграції населення (від лат. Migration – перенаселення) – це переміщення людей через межі тих чи інших територій, яке пов’язане з постійною або тимчасовою зміною місця проживання.

Характер і напрямок міграційних потоків змінювалися в різні історичні епохи. Виділяють два види міграцій: зовнішні (міжнародні) – переселення населення з країни в країну, і внутрішні – переселення людей з району в район всередині країни. Виїзд зі своєї країни в іншу на постійне місце проживання називають еміграцією, а в’їзд в чужу країну – імміграцією.

Зовнішні міграції можуть різнитися за своїм характером, причинами, територіальним охопленням, тривалості і т.п. За характером слід розрізняти добровільні і примусові міграції.

Причини внутрішніх міграцій населення ті ж, що і у зовнішніх міграцій: економічні, політичні, релігійні. За тривалістю вони поділяються на постійні, часові й сезонні.

Можна виділити кілька напрямків внутрішніх міграцій:

- найхарактерніше - переселення з села в місто;
- переїзд в райони нового освоєння;
- сезонні і тимчасові (вахтові);
- поїздки під час літніх відпусток;
- переміщення з діловими цілями;
- маятникові поїздки (з передмістя на роботу і назад) та інші.

ТЕМА 4 Міські системи. Моделі урбанізованих систем

Системний підхід в геоурбаністичці

Системний підхід – важливий методологічний засіб вивчення складних об’єктів і взаємодій, таких як міські системи, які і є предметом вивчення геоурбаністички.

Під системою зазвичай розуміється поєднання об’єктів (з їх властивостями, відносинами) з впорядкованими взаємними зв’язками.

Система має характерні властивості:

- цілісність – виявляється в єдиному сприйнятті взаємопов'язаних і взаємообумовлених елементів системи;
- автономність – прагнення до великої внутрішньої впорядкованості, заповненню відсутніх елементів і функцій;
- стійкість – здатність до збереження системної структури, яка формується в процесі функціонування системи.

Систему можна розчленувати на складові частини – підсистеми різного рівня. При цьому між ними має існувати певна взаємодія, в процесі якого формуються зв'язок. Характер, структура, число, інтенсивність, стійкість таких зв'язків дозволяють судити про систему як про складну або просту, стабільну або мінливу, статичну або динамічну, полі- або моноструктурну.

В даний час необхідно комплексне вивчення міських систем різного масштабу і рівня в процесі їх еволюції від міста до агломерації, урбанізованого району, урбанізованої зони і далі до мегалополіса, які є закономірними етапами просторової еволюції урбанізації.

Міська система – це просторова форма розселення будь-якого таксономічного рангу, що склалася навколо урбаністичного ядра; такою формою може бути автономне місто, міська агломерація, урбанізований район, урбанізована зона, мегалополіс.

Бажання виявити та описати ієрархію населених місць найбільш логічними або математичними моделями виникло ще в XIX ст. В 1850 р. Коль запропонував відповідно мистецьким поглядам свого часу, модель у вигляді дерева (рис. 4.1).

Друга гілка досліджень утворена розвитком теорії центральних місць Південної Німеччини, розробленої Вальтером Крісталером до 1933 р. Подібно до теорії розміщення виробництва, ця концепція найповніше виражена на регіональному або загальнонаціональному рівні, проте на відміну від першої, має справу більше з комерцією, ніж з виробництвом. Автор, «відштовхуючись» від ідеї ізотропного простору, дисперсності розміщення виробництва і

споживачів та диференціації масштабів комерційних підприємств, створив концепцію, яка демонструє виникнення ієрархії центрів розподілу товарів (рис. 4.1). Рисунок планування території в цьому випадку приймає вигляд бджолиного стільника, як найбільш компактною форми. Тобто, кожен центр де концентруються заклади обслуговування, організовує навколо себе шестикутну територію де мешкають споживачі послуг, і шість таких центрів і територій виявляється усередині шестикутної ж території, що належить центру наступного рангу і так далі. Перший рівень являв собою торгівельне селище з населенням 1000 мешканців та радіусом обслуговування 3 км (1 година пішки). Другий рівень, – це селище з населенням 2000 тис. осіб; третій – місто на 4000 мешканців в кордонах громади; четвертий – центр громади (10 тис. осіб); п'ятий – центр району (30 тис. осіб); шостий – центр округу (100 тис. осіб); сьомий – центр землі (адміністративна одиниця в Германії) з населенням 500 тис. осіб.

Цю схему часто застосовують для планування розміщення торгових центрів в містах і урбанізованих районах. Система соціально-побутового обслуговування міського населення в СРСР мала аналогічну ієрархічну побудову і збереглася в колишніх «республіках» після його розпаду. Обидві гілки класичної «просторової економії» успішніше сприймаються на рівні розселення, ніж на рівні внутрішньої структури міста. Цікаво, що в колишньому СРСР намагалися впроваджувати цю схему розселення у ортодоксальний спосіб, старанно дотримуючись віднайдені В. Кристаллером геометричної схеми. Цю ж помилку повторюють і в сучасній Україні.

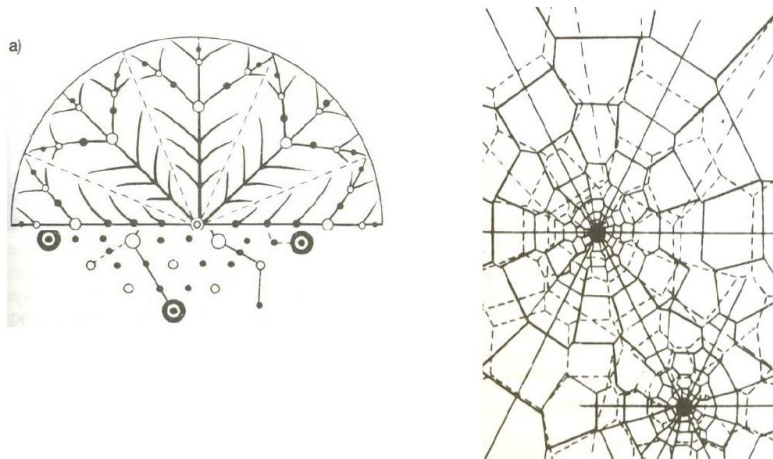

Рисунок 4.1 – Ідеалізовані моделі системи розселення

Справа в тім, що історичні передумови розселення в різних регіонах різні. Територія не може бути однорідною, різниться кількість населення, а також ресурсне забезпечення та рівень транспортного обслуговування.

Водночас, такого роду ранжирування центрів збільшує до максимуму ефективність розподілу товарної маси і комерційних зв'язків. В. Кристалер вважав свою модель «загальною дедуктивною теорією», яка пояснює розміри, кількість та розміщення населених місць.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II. СВІТОВА УРБАНІЗАЦІЯ І ФУНКЦІОНАЛЬНІ І ТЕРИТОРІАЛЬНІ ЗРУШЕННЯ РОЗВИТКУ

ТЕМА 5 Міські агломерації, урбанізований район і зона.

Мегалополіси

Міська агломерація (від лат. *agglomeratio* – приєднання) – форма розселення, територіальне скупчення населених пунктів (переважно міст), які об'єктивно об'єднані в єдине ціле (складну багатокомпонентну динамічну систему) інтенсивними функціональними, у тому числі економічними, трудовими та соціальними, культурно-побутовими, рекреаційними та іншими зв'язками, а також екологічними інтересами.

Незважаючи на повсюдне поширення агломерацій, єдиної термінології немає, в різних державах цю форму міського розселення називають по-різному: локальні системи розселення; райони великих міст; групові системи розселення; метрополітенські ареали; стандартні метрополітенські ареали; метрополітенські райони; міста-поля; конурбації.

Види агломерацій:

Агломерації є дуже різними. Вони відрізняються чисельністю населення та його густотою на певній території, кількістю населених пунктів, що до неї належать, але класифікуються фактично двома поняттями, які визначають кількість ядер або центрів.

Зазвичай виділяють моноцентричні агломерації з єдиним ядром, що підкоряють своїм впливом всі інші поселення і різко відрізняється від них за своїм розміром і соціокультурним потенціалом та поліцентричні – мають кілька взаємопов'язаних один з одним центрів. Останні зазвичай не рівнозначні за розміром і рівнем розвитку, але кожен з них має свою приміську зону.

Існує два шляхи формування агломерацій:

Тип перший. Формування агломерації «від міста». Динамічно розвивається велике місто відчуває все більшу потребу в нових ресурсах розвитку – територій, джерелах водопостачання, інфраструктурі. Проте в межах міської межі вони виявляються вичерпаними або близькими до вичерпання. Подальше суцільне розширення міської території пов'язане з негативними наслідками. Тому центр ваги розвитку об'єктивно переміщується в навколишній місто район. Виникають поселення-супутники різного профілю. З одного боку, все те, що не міститься в місті, «вихлюпується» за його межі. З іншого – багато чого з того, що прагне до нього ззовні, осідає на підступах. Таким чином, агломерація формується двома зустрічними потоками.

Тип другий. Розвиток агломерації «від району». З плином часу один з районів, розташований зручніше інших по відношенню до ареалу розселення і має кращі умови для розвитку, притягує до себе об'єкти немісцевого значення. Він стає організаційно-господарським і культурним центром, в ньому

розвивається наука та конструкторсько-проектне справу, зосереджуються підприємства будіндустрії та транспортної організації. Все це визначає його пріоритетний зростання і поступове піднесення в територіальній групі поселень, які з часом набувають по відношенню до нього роль супутників. Так виникає місто, яке бере на себе функції центру агломерації.

Основні тенденції та етапи формування агломерації.

На першому етапі відбувається урбанізація з характерною для неї концентрацією населення в центральних містах. Це обумовлює будівництво житла в безпосередній близькості від підприємств. Наслідком міграції населення у великі міста є стагнація невеликих міст і сільськогосподарських районів. Передмістя та центральне місто з'єднуються внаслідок розвитку транспортної мережі.

Другий етап пов'язан з розвитком субурбанізації. Спостерігається дозрівання сектора послуг і зростання добробуту населення. Наслідком цього є відтік заможних громадян в передмістя, і зростання центрального міста призупиняється. Центральний місто стає менш привабливим для життя, але продовжує залишатися місцем зосередження робочих місць.

На третьому етапі (дезурбанізація) агломерація переживає процес міграції населення в супутники, великі підприємства виводять свої потужності за її межі, з'являються поселення, здатні конкурувати з ядром.

Реурбанізація характерна для четвертої стадії формування агломерації. Населення концентрується в ядрі і супутниках, відбувається зростання агломерації, розвиток сектора бізнеспослуг. Дослідники відзначають, що на даному етапі відбувається виникнення поліцентричної агломерації.

Виходячи з аналізу тенденцій формування агломерації, можна виділити наступні підсистеми агломерації:

– ядро (центральний, вузловий місто з найближчими супутниками, що є фокусом тяжіння доцентрових векторів, які панують в моноцентричній системі);

– найближчі супутники (зовнішні райони, за адміністративними межами центрального міста, країни, що розвиваються за зразком периферійних районів і пов'язані з ядром транспортними комунікаціями);

– замикаючі супутники (периферійні міста, що є природним кордоном доцентрових векторів маятникової міграції і є вузлами-противагами при зв'язках з ядром).

До основних властивостей агломерації відносяться:

– компактність територіально зближених поселень;

– наявність транспортних коридорів, що забезпечують взаємодію транспорту;

– доступність, що дозволяє при наявності розвиненої системи транспортних коридорів розширити межі агломерації;

– концентрація населення, виробничої діяльності сфери послуг;

– неоднорідність території за функціями і їх щільності (складна функціональна і просторова структура);

– тісні адміністративно-політичні та організаційно-господарські, економічні, трудові, культурно-побутові та рекреаційні зв'язки;

– компліментарність (взаємодоповнюваність) видів діяльності і територіальних одиниць в міській агломерації (що зумовлює розвиток зв'язків в середині агломерації);

– цілісність ринків праці, нерухомості, землі;

– динамізм розвитку (темпи розвитку міських агломерацій вище темпів розвитку міст в цілому).

Урбанізований район і зона

Скупчення агломерацій, територіально зближуючись, утворюють в розвинених або щільно заселених країнах великі надагломераційні системи – урбанізовані райони, урбанізовані зони, мегалополіси. Формування цих систем – одна з найбільш важливих особливостей територіально-урбаністичного розвитку світу в другій половині ХХ ст.

У багатьох країнах урбанізовані райони і зони все більш чітко утворюють опорні ареали розселення та соціокультурного розвитку.

Послідовна зміна форм концентрації населення йде поступово і являє собою еволюцію урбанізованого розселення – перехід від великого міста до агломерації і далі до урбанізованого району та зони (рис. 5.1).

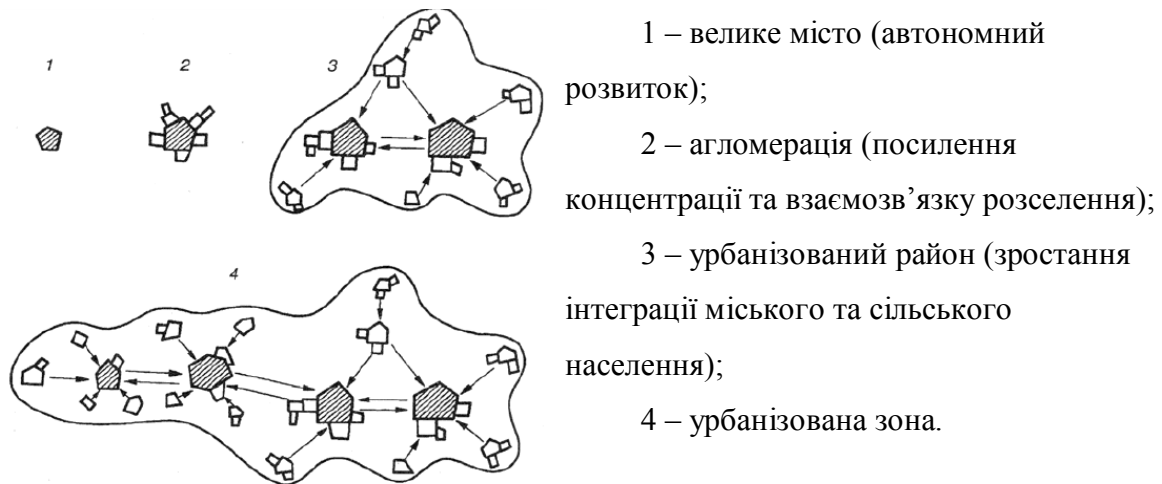

Рисунок 5.1 – Еволюція (стадії) урбанізованого розселення

Урбанізований район – це порівняно великий ареал розселення з високою щільністю населення і високим рівнем розвитку міських поселень, який утворює систему взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих один одного агломерацій і багатофункціональних центрів різного рангу.

Урбанізована зона – це складна і велика структура мегалополицного типу, особливо важлива для перспективної просторової організації розселення країни. Її характеризує інтенсивний розвиток міських поселень і зон впливу. Урбанізована зона включає зазвичай кілька урбанізованих районів та характерна тально для країн і регіонів з високим рівнем урбанізації.

Мегалополіс (від грец. *μεγας*, родовий відмінок *μεγαλου* – великий і *πολις* – місто) – надто урбанізована форма міського розселення, що склалася стихійно, розповсюджена у кількох високорозвинених країнах та обумовлена високою концентрацією населення (щільність населення в мегалополісах США – 2,7 осіб/га, в Японії, Великобританії, Німеччині – 8–10 осіб/га). Група агломерацій населених пунктів, коли на основі територіальної концентрації господарства стихійно формуються високо урбанізовані зони, як форми

міського розселення. Мегалополіс може об'єднувати сотні поселень і десятки мільйонів населення.

Мегалополіс не являє собою суцільну забудову, 90 % його території – відкриті простори. Всі частини мегалополісу пов'язані економічно.

Зрештою, мегалополіс являє собою найкомпактнішу форму поселення, що утворюється при зростанні великої кількості сусідніх міських агломерацій.

Характерні риси мегаполіса:

- лінійний характер забудови, яка витягнута уздовж транспортних магістралей;
- спільна поліцентрична структура, зумовлена взаємодією відносно близько розташованих великих міст;
- порушення екологічної рівноваги між діяльністю людини і природним середовищем.

Вперше термін був застосований для позначення суцільної міської забудови (довжиною більше 1000 км і шириною, місцями, до 200 км) уздовж Атлантичного узбережжя США – пов'язані між собою агломерації Бостона, Нью-Йорка, Філадельфії, Балтимора, Вашингтона (населення понад 40 млн. осіб) – Босваш.

Найбільші мегалополіси світу:

- Блакитний банан (Західна Європа) (89.8 млн. осіб);
- Токайдо (від Токіо до Осаки-Кобе-Кіото) в Японії (55 млн. осіб);
- Босваш (від Бостона до Вашингтона) у США (50 млн. осіб);
- Чіпіт (від Чикаго до Пітсбурга) у США (35 млн. осіб);
- Москва (Москва та Московська область, Росія) (близько 20 млн. осіб);
- Сансан (мегаполіс) (від Сан-Дієго до Сан-Франциско) у США (20 млн. осіб);
- Рейнсько-Рурський (нижньою та середньою течією Рейну) в Німеччині й Нідерландах;
- Англійський (від Лондона до Ліверпуля) у Великобританії.

ТЕМА 6 Світові (глобальні) міста

Спочатку поняття світового міста використовувалося для позначення міст особливого культурно-релігійного типу (Рим, Париж) або столиць колишніх імперій (Лондон, Париж, Відень, Мадрид).

Світові або глобальні міста виділяються не за величиною людності або по статусу столиць найбільших держав, а за діапазоном дій і ступеням економічної могутності і політичного впливу.

Існують різні терміни: світове місто; глобальне місто; світовий центр; інформаційне місто; рефлексивне місто; космополіс; метрополіс; глобальний міський регіон.

На сучасному етапі глобалізація економічної діяльності породжує новий тип організаційної структури, де головними елементами виступають глобальні міста. Термін «глобальне місто» вперше було запропоновано С. Сассен, провідним теоретиком у сфері вивчення глобалізації, міста й міграційних процесів. На її думку, сучасний розвиток світової економіки відводить найбільшим містам новітню стратегічну роль. С. Сассен у своєму підході підкреслює, що міста є головними вузлами у взаємозалежних системах інформації і грошей. Ці системи безпосередньо пов'язані зі спеціалізованими підприємствами (фінансовими установами, консалтинговими, аудиторськими та юридичними фірмами, засобами масової інформації), які сприяють формуванню й переміщенню інформаційних і грошових потоків. А також, ці потоки більше не пов'язані лише з національними кордонами й системами регулювання, а тому динаміка розвитку глобального міста початку XXI століття значно відрізняється від динаміки розвитку великих міст у XIX столітті. На її думку, глобальні міста – це стратегічні центри концентрації господарської діяльності, управління транскордонними фінансовими потоками та надання високотехнологічних послуг.

П. Холл розглядає світове місто з позицій різноманітних ролей, яке воно відіграє: є центром національної й міжнародної політичної сили; внутрішньої й міжнародної торгівлі; фінансових послуг; професійної діяльності в медицині,

юриспруденції, вищій освіті; застосування інформаційних технологій; споживання меншістю предметів розкоші й більшістю – товарів серійного виробництва; а також центром мистецтва, культури й розваг.

Дж. Фрідман запропонував глобальну ієрархію міст, які є окремими елементами однієї мережі:

- глобальні фінансові міста: Лондон, Нью-Йорк, Токіо;
- мультинаціональні міста: Маямі, Лос-Анжелес, Франкфурт, Амстердам, Сінгапур;
- важливі національні міста: Париж, Цюрих, Мадрид, Мехіко, Сан-Паулу, Сеул, Сідней.

До головних ознак глобальних міст можна віднести:

– їх перетворення на центри управління та формування політики світової економіки, наприклад, Вашингтон;

– можливість таких міст виступати глобальними фінансовими центрами, центрами надання спеціалізованих послуг (юридичних, рекламних тощо), які більше за виробництво впливають на економічний розвиток, і провідними глобальними товарними ринками, наприклад, Лондон; а також місцем розташування індустрії розваг, включаючи мистецтво, моду, телебачення, потужні медіаорганізації та телекомунікаційні компанії міжнародного значення, наприклад, Лондон, Нью-Йорк;

– здатність приваблювати й розміщувати на своїй території штаб-квартири транснаціональних корпорацій, великих національних й іноземних компаній (наприклад, у Токіо знаходиться 17 із 100 провідних корпорацій, у Нью-Йорку – 11), а також більшість провідних неурядових і міжурядових організацій (Нью-Йорк).

ТЕМА 7 Економічні, демографічні та екологічні проблеми міст

Одна з найважливіших проблем економічного розвитку міст – зміна функціональної структури. Її мета – більш раціональне використання народногосподарського потенціалу і встановлення більшої відповідності функціональної структури міста, його економіко-географічного положення і місця в системі розселення країни і регіону.

Раціональне використання міської території має ґрунтуватися на її комплексній економічній оцінці. Міські землі внаслідок різних причин сильно розрізняються за своєю цінністю, в залежності від місця розташування тієї чи іншої ділянки, характеру його використання, оснащеності транспортними та інженерними мережами, особливостей природних умов. Тому містобудівникам-проектувальникам потрібен економічний механізм, що дозволяє визначати цінність різних частин міської території і враховувати її в своїх рішеннях.

Це завдання вирішує комплексна економічна оцінка території. В її ході визначається і порівнюється цінність міських територій на основі врахування витрат, необхідних на їх освоєння або переосвоєння, і соціально-економічний ефект, отриманий в результаті освоєння.

Іншим способом аналізу територіального росту міста може виступати теорія порогів створена польським урбаністом Б. Малішем. Розвиток міста являє собою послідовність різних станів, для яких і аналізується майбутня просторова організація міської території. В процесі територіального зростання місто стикається з певними обмеженнями (різноманітністю природного середовища, особливостями інфраструктури, інерцією у розвитку і т.д.), які надають значний вплив на процес розвитку.

Місту доводиться час від часу зупинятися в територіальному зростанні до тих пір, поки не виявиться доцільним йти на додаткові витрати, що вимагаються для подолання виниклих обмежень. Для оцінки цих додаткових витрат і вводиться поняття порогових витрат. На схемі міста і його оточення землі, що вимагають певних поліпшень, розмежовуються пороговими лініями, які показують зміну рівня необхідних витрат. Граничний аналіз дозволяє знайти

найбільш доцільні шляхи послідовного освоєння прилеглих до міста територій і визначити стратегію розвитку міста.

Крім економічних і демографічних проблем розвитку міст, існують і екологічні обмеження. Урбанізація, з одного боку, веде до підвищення рівня життя і зниження загальної захворюваності міських жителів, а з іншого боку, до появи нових захворювань, багато з яких відрізняються хронічним, тривалим перебігом. Городяни частіше, ніж сільські жителі, страждають серцево-судинними, легенежими, онкологічними захворюваннями, а також хворобами центральної нервової системи.

Можна виділити наступні фактори, що впливають на стан здоров'я населення в місті, хоча їх роль різна і вплив неоднаково: кліматичні фактори; хімічні чинники; фізичні фактори; біологічні фактори.

Для більшості великих міст характерно надзвичайно сильне і інтенсивне забруднення атмосфери. Над великими містами атмосфера містить в 10 разів більше аерозолів і в 25 разів більше газів, ніж над невеликими містами. При цьому до 60–70% газового забруднення дає автомобільний транспорт.

Шумове забруднення в містах переважно викликається засобами транспорту – міського, залізничного та авіаційного. На головних магістралях великих міст рівні шумів перевищують 90 дБ і мають тенденцію до посилення щорічно на 0,5 дБ, що є найбільшою небезпекою для навколишнього середовища в районах жвавих транспортних магістралей.

Міста споживають в 10 і більше разів більше води в розрахунку на 1 особу, ніж сільські райони, а забруднення водою досягає катастрофічних розмірів. Обсяги стічних вод досягають 1 м^3 у добу на одну людину.

Тому практично всі великі міста відчувають дефіцит водних ресурсів і багато хто з них одержують воду з вилучених джерел. Водоносні горизонти під містами сильно виснажені в результаті безперервних відкачок води свердловинами і колодязями, а крім того забруднені на значну глибину.

Бурхлива індустріалізація за часів СРСР викликала надмірну концентрацію промисловості в містах. Поширеність застарілих, «брудних» технологій, висока

частка різної роду втрат, технічна недосконалість засобів очищення посилили антропогенний прес, докорінно змінили клімат міст. Промисловість міст створила навантаження, набагато перевищує відновлювальні сили природи.

ТЕМА 8 Сталий розвиток сучасних міст

Сталий розвиток сучасного міста – це виключно актуальне завдання, які мають вирішуватися всіма жителями і керівництвом міста, щоб забезпечити високу якість міського середовища, високу якість життя, рівновага міста і природного середовища. Сталий розвиток міста має забезпечити створення красивого, здорового, улюбленого жителями міста, що забезпечує повне задоволення їх потреб. Порівняно недавно, в кінці ХХ століття, почався рух міст світу до сталого розвитку. В системі ООН створені структури, покликані допомагати переходу до сталого розвитку (НАВІТАТ – Центр ООН по людським поселенням, UEF – Форум по міському середовищі, UNEP – Програма ООН з навколишнього середовища, і інші).

Формування стратегії розвитку міст пов'язане з певними труднощами. Поряд з державними стратегіями розвитку економіки і суспільства в цілому, існують місцеві пріоритети, прагнення людей, що склалися за довгі роки проживання на даній території. Більш того, існує і світова тенденція розвитку: прагнення до раціонального використання багатств природи, демократизації взаємовідносин в суспільстві.

Для обліку інтересу всіх верств населення, і конкретного жителя при формуванні напрямків розвитку міста можуть бути використані різні методи. Зокрема, «сталий розвиток», під яким розуміється розвиток, яке задовольняє всім потребам сьогодення буття, не позбавляючи прийдешні покоління можливості існувати в гармонії з природою і розвиватися в майбутньому.

Стратегія «сталого розвитку» дозволяє враховувати інтереси не тільки людини, але і місця існування, включає в себе механізм, що дозволяє виправити вже зроблені помилки і уникнути їх надалі, гармонійно поєднуючи економічні,

соціальні та екологічні фактори розвитку з метою підвищення рівня життя, зміцнення соціального спокою, відновлення функції природи.

Стратегія – це довгостроковий якісно визначений напрямок розвитку міста (адміністративно-територіальної одиниці), функціонування якого має привести до досягнення поставлених цілей.

У стратегічному плануванні напрямок діяльності вибирається зазвичай за результатами вивчення за допомогою різних прийнятих у світовій практиці методів дослідження, в тому числі і SWOT-аналізу. Використовується сценарний підхід до моделювання розвитку міста, при якому розробка Стратегії будується на використанні не одного жорстко закріпленого прогнозу, а являє собою інтегровану стратегію, що забезпечує задовільні результати при всіх можливих варіантах розвитку подій.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Перцик Е. Н. Геоурбанистика: ученик / Е. Н. Перцик. – М. : Академия, 2009. – 435 с.
2. Лаппо Г. М. География городов / Г. М. Лаппо. – М. : Владос, 1997. – 479 с.
3. Пивоваров Ю. Л. Основы геоурбанистики: Урбанизация и городские системы / Ю. Л. Пивоваров. – М. : Владос, 1999.
4. Джаман В. О. Регіональні системи розселення: демогеографічні аспекти / В. О. Джаман. – Чернівці. : Рута, 2003.
5. Антипова Е. А. География населения мира: курс лекций / Е. А. Антипова. – М. : БГУ, 2003. – 99 с.

Навчальне видання

ЗАВАЛЬНИЙ Олександр Вячеславович,
ПАНКЕСВА Анна Миколаївна

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни

«ГЕОУРБАНІСТИКА»

(для студентів 5 курсу денної та 6 курсу заочної форм навчання за спеціальністю 192 – Будівництво та цивільна інженерія)

Відповідальний за випуск *О. С. Безлюбченко*

За авторською редакцією

Комп'ютерне верстання *І. В. Волосожарова*

План 2016, поз. 44М

Підп. до друку 21.10.2016 р.

Друк на ризографі

Зам. №

Формат 60x84/16

Ум. друк. арк. 1,1

Тираж 50 пр.

Видавець і виготовлювач:

Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,

вул. Маршала Бажанова, 17, Харків, 61002

Електронна адреса: rektorat@kname.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

ДК № 5328 від 11.04.2017 р.